LIETUVIŲ KALBOS LEKSIKOS RAIDA
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA

DĖL SUDURTINIŲ DAIKTAVARDŽIŲ PIRMOJO SANDO NEUTRALIZACIJOS

V. DROTVINAS

Sudurtiniai žodžiai lietuvių kalboje paprastai atsiranda iš žodžių junginių. Žodžių junginys tik labai retai savo sudaromųjų elementų pavidalu prilygsta sudurtinio žodžio sandams: tokių sandūros atvejų, kur žodžių junginio nariai būtų jau gatavi sandai (plg. *šaltì baŕščiai* >*šaltìbarščiai*[1]), yra visiškai mažai. Kai žodžių junginio nariai tampa sandais, pastarųjų forma pareina nuo sudurtinių žodžių struktūrinio-semantinio tipo. Žodžių junginio nariams paversti sandais ir sujungti į vieną struktūriškai ir semantiškai naują darinį taikomi du būdai: 1) sandų jungimas, vartojant jungiamuosius balsius ir 2) sandų jungimas be jungiamųjų balsių. Jungiamojo balsio prigimtis dažniausiai paaiškėja iš pirmojo sando kilmės[2]. Pirmasis sudurtinių daiktavardžių (kaip ir kitų kalbos dalių) sandas apima ne tik pirmąjį jungiamąjį kamieną, bet ir priemonę, kuria abu sandai jungiami į vieną sudurtinį žodį, t.y. apima ir jungiamąjį balsį[3]. Tad pravartu išsiaiškinti, kas vyksta, žodžių junginio nariams virstant sudurtinio žodžio sandais.

Mokyklinėse gramatikose teigiama, kad jungiamasis balsis sujungia į vieną du žodžius ir kad to jungimo dėka gauname naują darinį – sudurtinį žodį. Žinoma, tai teisinga. Pirmiausia į akis krintanti sandų jungimo būdo funkcija yra morfolo-

---

[1] Dėl sandūros nepakitęs dažniau išlieka antrasis sudurtinio daiktavardžio sandas, pvz.: *piktžolė*, plg. *žolė*. Be to, žodžių junginys nuo sudurtinio žodžio skiriasi dar ir tuo, kad pastarasis turi vieną kirtį.

[2] Plačiau apie sudurtinių žodžių darybą juos sudarančių sandų ir vartojamų jungiamųjų balsių atžvilgiu žr. V. Urbutis, Dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių daryba, „Dabartinė lietuvių kalba", Vilnius, 1961, p. 65–121; V. Drotvinas, XVI-XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių daryba dėmenų atžvilgiu, „VVPI Mokslo darbai", III, 1957, p. 203–220; V. Drotvinas, XVI-XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių dėmenų jungimo būdai, „VVPI Mokslo darbai", VIII, 1959, p. 59–90; V. Drotvinas, Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių būdvardžių struktūriniai-semantiniai tipai (remiantis XVI-XVIII a. raštų medžiaga), „Kalbotyra", VI, Vilnius, 1963, p. 75–97.

[3] Pirmą kartą lietuvių kalbos moksle jungiamojo balsio sąvoką iškėlė A. Šleicheris, žr. Litauische Grammatik von August Schleicher, Prag, 1856, p. 132. Lietuvių kalbos sudurtinių žodžių sandams jungti vartojamą priemonę pirmasis lietuviškai įvardino K. Būga 1910 m., iš pradžių vadindamas ją „jungiamąja balse". 1911 m. darbe „Apie lietuvių asmens vardus" K. Būga pavartojo „jungiamojo balsio" terminą. Prie šio termino įteisinimo prisidėjo ir J. Jablonskis, žr. P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija, Vilnius, 1919, p. 186–187. Pastarasis terminas prigijo ir visuotinai lietuvių kalbos moksle įsigalėjo.

ginė, konstruktyvinė: jungti žodžių junginio narius, virstančius sandais, į vieną sudurtinį žodį. Tačiau vien šia tiesiogine funkcija jungiamojo balsio (kaip ir betarpiško sandų jungimo būdo) panaudojimas žodžių sandūroje anaiptol nesibaigia. Tam, kad būsimojo darinio sandai būtų sujungti, pirmiausia reikia tuos sandus turėti. Konkrečiau kalbant, pirmasis sandas atsiranda tada, kai sandūros (šiuo atveju – jungiamojo balsio) dėka pirmasis žodžių junginio narys įgauna tokį pavidalą, kurio iki tol lietuvių kalboje neturėjo. Vadinasi, jungiamasis balsis jungia į vieną darinį ne žodžius tokiomis lytimis, kaip kad jie yra sudurtinio žodžio pamatu einančiame žodžių junginyje, o žodžius tokiomis lytimis, kurios žinomos tik kaip žodžių sandūros elementai. Pavyzdžiui, lytys *arkli-*, *dango-*, *pigy-*, *žvaka-* suvokiamos ne kaip atitinkamų žodžių linksnių lytys, o tik kaip pirmieji sudurtinių daiktavardžių *arkli-gonė*, *dango-raižis*, *pigy-metis*, *žvaka-galis* sandai. Iš to galima pasidaryti išvadą, kad jungiamasis balsis lietuvių kalbos žodžių sandūroje atlieka dar ir kitą svarbią funkciją, būtent, pirmojo sando gramatinės reikšmės neutralizacijos, arba izoliacijos, funkciją. Čia pasakytina, kad neutralizacijos funkcija liečia ir sudurtinius žodžius be jungiamojo balsio. Sandams jungiantis betarpiškai, pirmasis sandas (įskaitant ir priebalsinio kamieno atvejus) taip pat įgauna gramatiškai neutralizuotą pavidalą, kaip ir sandai, jungiami su jungiamaisiais balsiais.

Pirmojo sudurtinių daiktavardžių sando gramatinės neutralizacijos laipsnis esti nevienodas. Jį nulemia jungiamųjų balsių arba, apskritai, pirmojo sando prigimties įvairumas. Skirtini *visiškos* ir *dalinės* pirmojo sando gramatinės neutralizacijos atvejai.

Visiška pirmojo sando gramatine neutralizacija pasižymi tokie sudurtiniai daiktavardžiai, kurių jungiamasis balsis atsiradęs analogijos būdu, t.y. nepriklauso nuo pirmojo sando prigimties, kaip tai matėme iš *arkligonė*, *dangoraižis*, *pigymetis*, *žvakagalis* pavyzdžių. Visiškai gramatiškai neutralizuoti yra taip pat pirmuoju sudurtinių daiktavardžių sandu einantys priebalsinio kamieno daiktavardžiai: nė vienas šios paradigmos linksnis nevartojamas pirmuoju sandūros komponentu, o naujai atsiradęs jungiamasis balsis linksnio formos irgi nesudaro, plg. *šun(ia)galvis*. Pagaliau, pirmasis sudurtinių daiktavardžių be jungiamųjų balsių sandas yra taip pat visiškai neutralizuotas, nes tokios lytys, kaip *darb-* žodyje *darbdavys*, lietuvių kalboje nėra savarankiškai, atskirai vartojamos.

Tik iš dalies pirmasis sandas esti neutralizuotas kamieninės darybos sudurtiniuose daiktavardžiuose. Pavyzdžiui, daiktavardžio *darbadienis* pirmasis sandas *darba-* lietuvių kalboje praktiškai nėra vartojamas, tačiau ši lytis yra viso žodžio *darbas* kaitybos paradigmos rodiklis. Beje, dalinai gramatiškai neutralizuoti pirmieji sudurtinių daiktavardžių sandai yra labai dažnai vartojami, nes kamieninės darybos sudurtinių daiktavardžių dabartinėje lietuvių kalboje kur kas daugiau, nei linksninės.

O kaip su pirmojo sando gramatine neutralizacija tais atvejais, kai juo eina vardažodžio linksnio forma? Linksninės darybos sudurtiniuose daiktavardžiuose pirmasis sandas morfologiškai yra visiškai lengvai suvokiamas, o tuo pačiu nesunkiai (neskaitant kurių-ne-kurių semantiškai sudėtingesnių išimčių) atkuriamas ir pats sudurtinio daiktavardžio darybiniu pamatu einantis žodžių junginys, plg. *darbotvarkė* „darbo, darbų tvarka“, *darbovietė* „darbo vieta“, *kojūgalis* „kojų galas“, *rytomiegis* „ryto miegas“, *vargovaikis* „varguolis, vargo žmogus“. Šitokios prigim-

ties jungiamasis balsis, kaip organiška pirmuoju sandu einančio žodžio struktūrinė dalis, aišku, jokios neutralizacijos funkcijos neatlieka. Vadinasi, jeigu dabartinės kalbos požiūriu jungiamasis balsis sutampa su linksnio galūne, tai apie tokio sudurtinio daiktavardžio pirmojo sando gramatinę neutralizaciją kalbėti neturime pamato.

Lengvai suvokiame, kad sudurtinio daiktavardžio *arkliaganys,-ė* (ir *arkliagonis,-ė*) jungiamasis balsis *-ia-*, kaip *ia* kamieno daiktavardžio kamiengalio balsis, priklauso tik pirmajam sandui. Tačiau tokių sudurtinių daiktavardžių, kaip *arklaganas*, *arklagonė*, pirmieji sandai jau neturi būdingų *ia*-kamieniams daiktavardžiams kamiengalių balsių. Kadangi nei vienas daiktavardžio *arklys* linksnis neturi lyties *arkla-*, *arkli-*, jungiamasis balsis šio tipo daiktavardžiuose priklauso pirmajam sandui ne organiškai, pagal pirmojo sando kilmę, o tik formaliai, pagal analogiją su kitokios prigimties dariniais, pirmajame sande turinčiais vieną ar kitą balsį. Vadinasi, pirmojo sando sudėtyje esantis jungiamasis balsis paprastai būna dvejopas: kaitybinis, kai jis yra kamieninės arba linksninės prigimties, ir darybinis, kai jis atsiranda analogijos būdu pagal kitų kamiengalių balsius[4].

Tačiau jungiamojo balsio atliekamos pirmojo sando gramatinės neutralizacijos funkcijos nereikia pervertinti. Juk kol abu sudurtinio daiktavardžio sandai išlaiko savo pirmykštį struktūrinį pavidalą, arba, kitaip sakant, kol jie dar nepaveikti deetimologizacijos, gramatinę sandų reikšmę sąlygoja pats žodžių sandūros būdas (tiksliau, visa eilė priežasčių, kurioms veikiant, žodžių junginys tampa sudurtiniu žodžiu), o ne vienas sandūros elementas – jungiamasis balsis. Imkime, pavyzdžiui, dvi sudurtinio daiktavardžio lytis: senesnę *sielawartas* PS I 106 (beje, dar ir dabar tebevartojamą rytų aukštaičių tarmėje) ir dabartinę *sielvartas*. Tiek sandas *siela-*, tiek ir *siel-* yra morfologiškai sustingę, t.y. vienodai izoliuoti, neutralizuoti. Vadinasi, čia susiduriame su atveju, kai pirmasis sandas, kad ir neturėdamas formalios, morfeminės išraiškos, yra neutralizuotas. Kaip minėjome, svarbu, kad juo einanti lytis nesutaptų su praktiškai kalboje vartojama žodžio lytimi.

Taigi, lietuvių kalboje gramatiškai neutralizuoti pirmieji sandai įmanomi ir be jungiamojo balsio. Vadinasi, pirmojo sando gramatinės neutralizacijos funkciją atlieka įvairios prigimties jungiamasis balsis, tačiau, jam dažnai iškrintant, tą funkciją turi ir pats lietuvių kalbos žodžių (kamienų) sandūros būdas. Dar labiau neutralizuotas tampa pirmasis sudurtinių daiktavardžių dėmuo tais atvejais, kai iškrinta ne tik jungiamasis balsis, bet drauge su juo ir visas pirmojo sando skiemuo, plg. *kirvakotis* > *kirvkotis* > *kirkotis*. Tačiau tokie atvejai priklauso sudurtinių žodžių deetimologizacijai ir sudaro atskirą temą, todėl jų čia nenagrinėsime.

Apžvelgę lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių jungiamojo balsio funkcijas, matome, kad jos nėra vienodos. Jos viena nuo kitos priklauso, viena kitą sąlygoja. Kuri iš šių funkcijų turi didesnę reikšmę žodžių sandūroje? Be abejo, svarbesnė yra pirmojo sando gramatinės neutralizacijos funkcija. Ir tai suprantama: sandų jungimosi faktas neįmanomas tol, kol pirmojo sando gramatinė neutralizacija neatliko savo, t.y. kol pirmasis žodžių junginio narys dėl neutralizacijos netapo pirmuoju sudurtinio žodžio sandu. Tad galima pasakyti, kad neutralizacijos funkcija yra pirminė ir kad, faktiškai tik jai įvykus, gali vykti ir antroji – sandų

[4] Darybinės prigimties jungiamąjį balsį *-o-* turi, pavyzdžiui, ir toks sudurtinis daiktavardis, kaip *rankogalis*, kur *-o-* yra priesagos *-ov-* liekana (plg. *rankovgalis*).

jungimosi – funkcija. Vadinasi, sandų jungimas eina tik po neutralizacijos ir neįmanomas be gramatinės neutralizacijos. Išimtį sudaro pirmieji linksninės darybos sudurtinių daiktavardžių sandai: gramatinė neutralizacija jų neveikia, tačiau sandų jungimas vyksta. Tais atvejais, kai sudurtinio žodžio sandai jungiami betarpiškai, pirmojo sando gramatinės neutralizacijos funkcija išlieka. Dėl to įmanoma ir sandų jungimo funkcija. Taigi, čia neutralizacijos funkcija, turėdama nulinę gramatinę raišką, tarsi susilieja su sandų jungimosi funkcija.

Su pirmojo sando gramatinės neutralizacijos funkcija glaudžiai susijęs ir jungiamojo balsio asemantiškumo klausimas. Jungiamojo balsio funkcijų atžvilgiu kalbininkų tarpe nėra vieningos nuomonės. Dalis kalbininkų noromis ir nenoromis ignoruoja jungiamojo balsio atliekamą gramatinės pirmojo sando neutralizacijos funkciją ir priskiria jungiamajam balsiui tik tarnybinį dviejų sandų jungimo vaidmenį. Šie kalbininkai laikosi pažiūros, kad jungiamasis balsis jokios semantikos žodyje neturi ir siūlo jungiamąjį balsį laikyti „asemantine morfema". Tad kaip yra su jungiamojo balsio semantiškumu lietuvių kalbos sudurtiniuose daiktavardžiuose? Semantiškumas pareina nuo jungiamojo balsio prigimties. Kai jungiamasis balsis yra linksnio galūnė, kalbėti apie jo asemantiškumą neturime pamato. Tokios prigimties jungiamąjį balsį laikyti asemantiška morfema reikštų laikyti asemantiškomis ir linksnių galūnes, reiškiančias žodžių santykį sakinyje. Tačiau, kaip matėme, lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių jungiamųjų balsių prigimtis nėra vienoda. Dėl to visi jungiamieji balsiai, atsiradę dėl analogijos, yra, savaime suprantama, asemantiški, nors ir jie atlieka tiek pirmojo sando gramatinės neutralizacijos, tiek ir sandų jungimo funkcijas. Jungiamojo balsio asemantiškumas yra neginčijamas ir tais atvejais, kai šio balsio pasikeitimas arba iškritimas nedaro jokios įtakos žodžio reikšmei. Taigi, jungiamojo balsio asemantiškumas yra gana ryškus lietuvių kalbos žodžių sandūros bruožas[5].

Baigdami galime padaryti šias trumpas išvadas:

1) jungiamasis balsis yra vienas lietuvių kalbos daiktavardžių (ir, apskritai, žodžių) sandūros morfologinių-struktūrinių (ne fonetinių) požymių, apibūdinančių pirmojo sudurtinių žodžių sando prigimtį ir abiejų sandų jungimo į vieną darinį ypatumus;

2) jungiamasis balsis (arba dėl tam tikrų priežasčių jo nebuvimas, t.y. pats betarpiškas sandų jungimas) atlieka žodžių sandūroje dvi funkcijas: a) gramatinės pirmojo sando neutralizacijos ir b) sandų jungimo į vieną darinį funkcijas ir

3) jungiamojo balsio semantiškumą apsprendžia jo prigimtis, o būtinumas eiti sudurtinio žodžio pirmųjų sandų struktūrine dalimi priklauso tiek nuo jungiamojo balsio prigimties, tiek ir nuo fonetinių visą sudurtinį žodį veikiančių dėsnių.

---

[5] Kitose kalbose, pvz. vokiečių, jungiamojo elemento (paprastai – priebalsio) iškritimas pakeičia sudurtinio žodžio reikšmę, o rusų kalboje jungiamieji balsiai iš viso negali pasikeisti, įvairuoti arba iškristi, kaip kad lietuvių kalboje. Rusų kalboje sudurtinių žodžių be jungiamojo balsio pasitaiko vos vienas kitas, plg. *дурман, Людмила, ночлег.*

К ВОПРОСУ О НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ПЕРВОГО КОМПОНЕНТА СЛОЖНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

В. ДРОТВИНАС

Резюме

В статье говорится, что форма первого компонента сложных имен существительных в литовском языке часто отличается от формы первого члена словосочетания, из которого сложное слово образовано. Способ словосложения характеризует и природу первого компонента. Поэтому способ сложения в целом, как и в частности, словосложение при помощи соединительного гласного выполняет не только ,,служебную" функцию соединения компонентов в одно слово, но и функцию грамматической нейтрализации первого компонента. От грамматической природы зависит и семантичность соединительного гласного, который обычно является асемантической морфемой (за исключением случаев, когда соединительным гласным служит падежное окончание). Асемантичность соединительного гласного подтверждается не только природой его, но также и такой особенностью литовских сложных слов, когда соединительный гласный может быть совсем пропущен или заменен другим без какого-либо влияния на семантику сложного слова.